

Reparation av mänsklig resonansfattigdom

Ulrica Fritzon

Ulrica Fritzon, teologie doktor i religionsfilosofi med försoning som specialkompetens, präst i Svenska kyrkan, gestaltterapeut och handledare, facilitator i reparativ rättvisa, grundare av Försoningsgruppen i Sverige. Arbetar för närvarande som Stiftsteolog i Skara stift.
E-post: ulrica.fritzson@svenskakyrkan.se

Denna artikel kommer att diskutera reparation av mänsklig resonansfattigdom som orsakar stor skada, särskilt bland förövare och fängslade personer. Detta på grund av vår oförmåga och kanske rädsla för att inkludera det oförfogbara i mänskliga relationer. Mänskliga relationer är beroende av ett slags utrymme som inte är möjligt att mäta för att öka mänsklig kontakt eller resonans. Jag diskuterar möjligheterna att reparera denna mänskliga resonansfattigdom inom ramen för vårt straffsystem med hjälp av metoder som vilar på den reparativa rättvisan, så att en narrativ process kan äga rum i trygga rum för att hjälpa förövare att bli ansvarsfulla subjekt och ge brottsoffer möjligheter till upprättelse. Detta har kapacitet att minska fattigdom i mänskliga relationer.

This article will discuss poverty of relationships that causes great damage especially among perpetrators and incarcerated persons due to our inability and perhaps fear of including what is uncontrollable in human relationships. Human relationships depend on a sort of space in between that is not possible to measure in order to increase human contact or resonance. I will discuss the possibilities to make restorative justice a complement within our retributive system so a narrative process can take place in safe spaces in order to help perpetrators become responsible subjects and give victims of crime possibilities of restitution. This will also lead to the outcome of decreased poverty of human relationships.

Inledning

I följande artikel diskuterar jag möjligheter till reparation av en fattigdomsproblemematik relaterad till brott och kriminalitet, som jag menar följer ur bristen på viktiga mänskliga relationer.

Under många år har jag forskat och arbetat praktiskt med reparativ rättvisa och försoning inom svensk och sydafrikansk kriminalvård. Det som framkommit i min forskning och praktiska arbete är att merparten av alla förövare som genomgått detta arbete, under lång tid lidit brist på trygga och/eller nära relationer.¹ Avsaknaden av de viktigaste mänskliga relationerna visar sig ofta också spela stor roll för vägen in mot kriminalitet.² Vidare har förövare genom sina brott ytterligare tillfogat sina befintliga relationer skada i någon form.

För att inte ytterligare riskera att förstärka denna brist eller fattigdom på mänskliga relationer behöver de relationella skador som förövaras brott och kriminalitet orsakar, samt avsaknaden av deras viktiga mänskliga relationer adresseras inom ramen för våra straffrättsliga responser - något denna artikel är ett försök till. Med utgångspunkt i den reparativa rättvisans filosofi³ kommer jag att argumentera för nödvändigheten av att också inom ramen för våra straffrättsliga responser, värna det för våra relationer essentiella utrymme som den tyske sociologen Hartmut Rosa benämner som *det oförfogbara* – ett relationellt resonansutrymme.⁴

Förfogbarhet och mänsklig resonansfattigdom

Hartmut Rosa hävdar att vi idag riskerar att förlora möjligheterna till våra relationers resonansutrymme genom våra behov av parametrisering, mät- och styrbarhet inom i stort sett alla samhällsfunktioner. Istället för att värna den kvalitet som mät- och styrbarheten sägs leda till, riskerar vi enligt Rosa att gå miste om det för våra relationer essentiella utrymme han benämner som *det oförfogbara*.⁵

Resonans - en grundläggande mänsklig erfarenhet

Resonans är ett relationsmodus, något som uppstår i mötet mellan två människor och i vår omvärld när vi inte utövar makt eller söker förfoga över den andre

1. Fritzson, Ulrica, *Jag kunde åtminstone berätta hur jag dödade henne. Om transformerande, rehumaniserande och försonande möjligheter för en skyldig människa med utgångspunkt i Martin Bubers diskussioner kring existentiell skuld*, Lund 2017, Media-Tryck.

2. Ibid.

3. Se till exempel Zehr, Howard, *The Little Book of Restorative Justice*. Intercourse: Good Books, 2002, Garry Johnstone, *Restorative Justice: Ideas, Values, Debates*, Cullompton: Willan Publishing, 2002, Garry Johnstone, red. *A Restorative Justice Reader. Texts, sources and context*, Cullompton: Willan Publishing, 2005, Gerry Johnstone och Daniel W. Van Ness, red., *Handbook of restorative justice*, Cullompton: Willian Publishing, 2007, s. 312.

4. Rosa, Hartmut, *Det vi inte kan råda över. Om vårt förhållande till världen*. Översättning: Joakim Retzlaff. Göteborg: Bokförlaget Daidalos AB 2020, s. 21.

5. Ibid.

och världen. I många avseenden känner jag igen den österrikiske religionsfilosofen Martin Bubers tankegångar i Hartmut Rosas sociologiska resonemang. Det dialogiska Jag och Du mötet har vi inte makt över, det sker när vi förmår öppna oss för det, till exempel genom att avlägsna det som kan hindra sådana möten.⁶

Resonans är det som *berör oss*, som påverkar oss utifrån. Rosa beskriver det som ett slags *anrop* eller *tilltal*. Vi blir berörda och vi förstår att vi på något vis är tilltalade. Detta anrop, kopplas också till någon form av svar, en aktiv respons från oss på att vi har uppfattat tilltalet. Det är en rörelse utåt, tillbaka från den beröring som vi uppfattat inom oss. Rosa beskriver denna aktiva respons som en grundläggande mänsklig erfarenhet vi alla är beroende av för att kunna fungera som människor: ”Att nås och åsyftas av en svarande röst och omvänt, inte bara göra sin egen stämma hörd utan uppleva att den avsätter spår – det är en grundläggande mänsklig erfarenhet som till och med föregår utbytet av blickar.”⁷

Det som också karaktäriserar resonanserfarenheterna är att de får oss att känna oss levande som människor. Mötet, beröringen, tilltalet får oss att svara an på ett sätt som förändrar oss. Samtidigt är de konstitutivt oförfogabara. De lämnar ett utrymme i våra mänskliga gemenskaper maktlost. Ett sammanhang vi varken kan äga eller kontrollera, eftersom det per definition då upphör: resonansen ”undrandrar sig subjektets planering och kontroll; den kan varken beräknas eller behärskas”.⁸

Viljan att kontrollera det oförfogbara

Rosa diskuterar den samtida förlust av resonans som följer ur våra försök till förfogbarhet som ett sätt att ”öka vår egna räckvidd i världen”.⁹ I grund och botten handlar det om våra försök till makt över tillvaron och våra relationer - en senmodern företeelse som tycks så vanlig att vi sällan ens reflekterar över den. Men vad får detta förhållningssätt för konsekvenser för oss som människor i våra samhällsgemenskaper i allmänhet och i sammanhang kring brott och kriminalitet i synnerhet?

Rosa menar att vår samtid präglas av att vi i hög grad försöker göra världen synlig, nåbar, kontrollerbar och användbar – förfogbarhetens fyra kännetecken.¹⁰ Vi vill kontroll, ägande och både nå och använda det som är och möter oss. Motsatsen kan ofta te sig skrämmande i sin oförutsägbarhet. I synnerhet har både pandemitiden och nu även kriget i Ukraina visat oss vad det oförut-

6. Buber, Martin, *Dialogens väsen. Traktat om det dialogiska livet*. Översättning Pehr Sällström. Ludvika: Dualis Förlag 1993.

7. Rosa, 2020, s. 47.

8. Ibid. s. 52.

9. Rosa, 2020, s. 28.

10. Ibid, s. 26.

sägbara och maktlösa gör med oss. Vi har varken beredskap eller ens ibland ord för att beskriva eller förstå det som drabbar oss. Det är utmattande att inte kunna styra över eller förbereda sig på de olika skiftningar, utmaningar, faror och hot som möter. Trots detta är oförfogbarhet en av livets förutsättningar, en av människans existentiella belägenheter och något som följt oss så länge vi funnits till. Så problemet är inte tillvarons belägenhet som sådan. Problemet är *hur vi idag förhåller oss till våra djupaste existentiella belägenheter* - det vi aldrig kan äga, kontrollera eller styra över.¹¹

Som ett exempel på hur vi i våra samhällsgemenskapen och institutioner systematiserar och söker förfoga över det oförfogbara, lyfter Rosa fram försöken att tillgängliggöra skolans bildningsprocesser genom att göra dem mät- och styrbara. Om vi ”med hjälp av riktade undervisnings- och inlärningsmetoder och uppföljande evidensbaserad forskning [kunde] bestämma exakt hur rattarna ska ställas in för att förbättra resultaten” – vore detta då inte en dröm för utbildningspolitikens företrädare?¹² Problemet är att bildning inte uppstår där en viss kompetens förvärvas som vi kan mäta i relation till en förväntad utkomst. Bildningsprocessen uppstår när någon eller något möter, talar till, säger mig något och jag öppnar mig för anropet, tilltalet.

Det oförfogbara i straffrättens sammanhang

Utifrån min forskning och mångåriga arbete med försoning ser jag viktiga paralleller mellan Rosas argumentation kring problemen med kompetensutvecklingens parametrisering, mät- och styrbarhet och våra straffrättsliga responser som vi önskar och tror ska kunna leda till bättre vägar ut, ånger- och insiktsfulla medborgare som avtjänat sitt straff och sonade relationer. För att parafrasera Rosas formulering: *Om vi med hjälp av riktade metoder och uppföljande evidensbaserad forskning [kunde] bestämma exakt hur rattarna ska ställas in för att förbättra resultaten* – vore detta då inte en dröm för de politiska företrädarna på det straffrättsliga området?

Påverkans- och behandlingsprogram inom kriminalvården ska idag vara ackrediterade och evidensbaserade för att godkännas.¹³ Men begränsningarna med ackreditering och evidens diskuteras inte i den utsträckning det borde.¹⁴ Ett samtal behöver föras kring möjligheterna med det relationellt oförfogbara i förhållande till värdet och behoven av mät- och styrbarhet. Om man vill reparera

11. Jämför gränssituationerna hos filosofen Karl Jaspers; kampen, slumpen, döden, lidandet och skulden; Jaspers, Karl. *Introduktion till filosofin*. Översättning Anders Byttner. Stockholm: Orion/Bonniers, 1963, s. 25-26.

12. Rosa, 2020, s. 90-91.

13. Ackreditering av Kriminalvårdens behandlingsprogram (kriminalvardens.se). Se också Ekbohm, Thomas., Engström, Gunnar. & Göransson, Birgitta. (2006). *Människan, brottet och följderna*. Stockholm: Natur och Kultur, Håkansson Lundqvist, Therese & Zandler, Ann-Sofi, Implementering av påverkansprogram inom svensk kriminalvård, Examensuppsats, Linnéuniversitetet Linköping, 2010, s. 1.

14. Farbring, Carl Åke. (2010). www.farbring.com. Information hämtad 2022-07-13.

mänskliga relationer som förstörts till följd av brott och kränkningar, behöver samtalet kring mänsklig resonans och oförfogbarhet föras in i debatten kring våra straffrättsliga responser.

Den oemotsagda tilltron till mätbarheten

Den oemotsagda tilltron till mätbarheten är som Rosa säger, något som skär rakt igenom alla våra system, institutioner och samhällsfunktioner idag. Det tycks finnas en oemotsagd tilltro till evidens, parametrering och olika slags mät- och styrbarhetsfunktioner.¹⁵ Denna tilltro utmanövrerar snabbt den oförutsägbarhet som relationer och resonanserfarenheter är beroende av för att kunna uppstå och skapa bestående goda relationella förändringar.

Det är som om vi förlorat tilltron till förväntan, tillit och mänsklig kapacitet. Det är som om vi inte vågar den osäkerhet som utgör relationens väsen; ”Man vet ju inte om resonans kommer att infinna sig och än mindre vad den skulle leda till.”¹⁶ Med andra ord - vi vet ju inte om det där oförfogbara kommer att infinna sig eller vad det får för följder i vårt arbete. Tänk om ingenting händer. Tänk om vi inte har kontroll över det som sker.

Säkrare är då den slags optimering som tillförsäkrar oss både tidsmässig och ekonomisk kontroll över process och resultat: ”att på kortast möjliga tid uppnå bästa möjliga resultat, och under tiden ha kontroll på processen.”¹⁷

Det som i sammanhanget kring brott och straff riskerar att bli så allvarligt i relation till denna mätbarhetsiver som Rosa diskuterar, är att de relationer som är skadade redan innan brottet och de som skadas till följd av brottet inte får någon möjlighet att läka, repareras eller upprättas. Jag menar att detta är synnerligen allvarligt, eftersom det ofta är just skadade relationer som orsakar ytterligare skada, något som också framträtt i min forskning.¹⁸ Om relationer ska uppstå och fördjupas, upprättas och läka så krävs det att vi tilltalas, berörs och svarar an – just detta som utgör det oförfogbara i våra relationer. Det kan ta tid. Tid som kanske spränger våra parametrar och utmanar våra bedömningskriterier för vad som kan fungera. Kanske tar det längre tid än vi vill, att läka skadade relationer och bygga upp tillit igen.

Reparativ rättvisa och mänskliga relationer

I centrum för den reparativa rättvisan står mänskliga relationer. Den amerikanske kriminologen Howard Zehr lyfter i sin forskning fram en viktig skillnad

15. Bornemark, Jonna, *Det omätbaras renässans: En uppgörelse med pedanternas världsherravälde*, Stockholm: Volante, 2018.

16. Rosa, 2020, s. 115.

17. Ibid. s. 116.

18. Fritzson, 2017.

mellan det retributiva och det reparativa rättvisesystemet: ”Crime is not first an offence against society, much less against the state. Crime is first an offence against people, and it is here we should start.”¹⁹ En annan amerikansk kriminolog, Barbara Toews, som arbetat med att utveckla reparativa rättviseprogram i fängelsesammanhang skriver i *The Little Book of Restorative Justice for People in Prison* om reparativ rättvisa som ett arbete som främst handlar om att återuppbygga de relationer som blivit förstörda då någon begått ett brott.²⁰ Genom att lyfta fram de behov som uppstår hos de som drabbats av ett brott, menar Toews att det bereds möjlighet för rättvisa genom ansvarstagande från förövaren och upprättande av brottsoffren och de övriga drabbade.

Möjligheterna att stå till svars inför de man skadat och kränkt riskerar att gå förlorade i samtalen om evidens, mät- och styrbarhet idag. Detta menar jag är allvarligt, eftersom ansvarighet är en nödvändighet om skadade relationer ska kunna repareras, upprättas, läkas och sonas. Dessutom rymmer ansvarigheten möjligheter till mänsklig resonans och relationell reparation. Zehr skriver: ”Crime is a violation of people and of interpersonal relationships. Violations create obligations. The central obligation is to put right the wrongs.”²¹

Ansaret och den Andre

Den litauisk-franske filosofen Emmanuel Lévinas lyfter fram ett för sammanhanget kring brott och kränkningar så avgörande utrymme i våra mänskliga gemenskaper; mötet mellan mitt och den Andres ansikte, det utrymme vi måste värna om vi ska möjliggöra soning och läkning av skadade relationer. Precis som Hartmut Rosa, talar Lévinas om det oförfogbara, även om han inte använder just det begreppet. Han talar om *totalitetstänkandet* som: ”ett försök till universell syntes, en reduktion av all erfarenhet, av allt som är förnuftigt, till en totalitet i vilken medvetandet omfattar världen och inte lämnar någonting utanför och sålunda blir absolut tänkande.”²² I motsats till totalitet ställer Lévinas oändlighet.²³ Oändlighet är det som finns utanför min kontroll, det som inte går att reducera till kunskap, systematisering, kontroll, det som är oberoende av mina initiativ, min makt, mitt tänkande – där finns också den Andre. Det är just detta som blir

19. Zehr, *Changing Lenses. A New Focus for Crime and Justice*. Scottdale: Herald Press, 2005, s. 182.

20. Toews, Barb, *The Little Book of Restorative Justice for People in Prison. Rebuilding the Web of Relationships* Inter-course: Good Books, 2006.

21. Zehr, 2002, s. 19.

22. Lévinas, Emmanuel, *Etik och oändlighet. Samtal med Philippe Nemo*, Översättning: Maria Gunnarsson Contassot 2. uppl., Stockholm/Stehag: Symposium Bokförlag & Tryckeri, 1990, s. 89.

23. Pierre Hayat betonar att Lévinas inte använder totalitet och oändlighet som motsatspar i bemärkelsen att de är oförenliga, utan snarare så att det finns en inbyggd spänning mellan begreppen, vilket framhäver etikens betydelse, se Pierre Hayat, förord till *Alterity and Transcendence*, av Lévinas, Emmanuel, Översättning: Michael B. Smith, New York: Columbia University Press, 1999, xix.

så radikalt i Lévinas filosofi. Relation kan inte skapas i det förfogbara. När jag ändå försöker att göra så, blir följden ofrånkomligen att jag lämnas ensam. Detta som är en av vårt århundrades mest radikala och förtvivalade upplevelser.²⁴

Vägar till relation

Lévinas filosofi är inte i första hand en etik, utan en väg ut ur totalitetstänkandet, eller förfogbarheten om vi lånar Rosas formulering. Det är en väg till relation, som går genom ansvarstagande, vilket därmed inbegriper ett etiskt förhållningssätt gentemot den Andre. När jag skadat eller kränkt så är det genom ansvaret, som alltid kommer från den Andre, som jag kan bli subjekt - genom att svara an på den Andres, som Lévinas beskriver det - ”anklagelse”. Det är där jag kan möta den Andre som kommer utifrån, som bryter med min värld, som ger mig möjlighet att träda ut ur totaliteten, att bli subjekt och ta på mig det ansvar som är bara mitt. Det ansvar som jag på ”ett mänskligt sätt inte kan vägra att ta på mig”.²⁵

Reparativ rättvisa och mänsklig resonans

I den reparativa rättvisans sammanhang betyder värnandet av mänsklig resonans att man tar på allvar de kapaciteter som mötet med den andre och möjligheterna att bli berörd skapar. Jag beskriver det i min avhandling som *det förändrade fokusets paradox*.²⁶ När fokus flyttas från det egna, från egot, till den som skadats och kränkts sker en förflyttning från det förfogbara till det oförfogbara. När den aktuella kränkningens historia berättas utifrån brottsoffrens perspektiv påbörjas en förändring som i hög utsträckning är paradoxal, eftersom den genererar potential till förändring hos förövaren trots att fokus ligger på att stödja och hjälpa brottsoffren.²⁷

Den narrativa processens möjligheter

Den reparativa rättvisan ställer *mötet med den andre, brottsoffret, den som skadats av mina handlingar, i centrum* - med hjälp av en narrativ process som inbegriper både den andres och den egna berättelsen.²⁸ Detta har visat sig vara en viktig och framkomlig väg till förändring av empatisk förmåga och möjligheter till ansvarstagande.²⁹ ”It is always through some transfer from Same to Other, in empathy and imagination, that the Other that is foreign to me is brought clo-

24. Arendt, Hannah, *Totalitarismens ursprung*, Översättare: Jim Jakobsson, Göteborg: Daidalos 2016, s. 580.

25. Lévinas, *Etik och oändlighet*, 117.

26. Fritzon, 2017, s. 364 ff.

27. Ibid.

28. Se vidare www.forsoningsgruppen.se samt min avhandling, Fritzon 2017.

29. Dan Reisel: The neuroscience of restorative justice | TED Talk

ser” skriver den franske filosofen Paul Ricoeur, och lyfter fram den föreställningsförmåga och empati som den andres berättelse är i stånd att framkalla hos oss.³⁰ Berättelsens kapacitet till inlevelse (vicarious imagination), följer ur dess förmåga att ”transportera oss” till en annan människas livssituation.³¹ Denna förflyttning från min livssituation till en annan människas, möjliggörs av en distans, ett ”narrativt gap: ”As well as being distanced, we need to be sufficiently involved in the action to feel that it matters.”³²

Möjligheterna att bli berörd

I den (ofta smärtsamma och ömtåliga) berättelse som brottsoffren och de anhöriga delar finns ett imperativ, en uppmaning som mottagaren ofta uppfattar som att *något sägs mig, det är jag som behövs här, jag måste gripa in*: ”We feel [...] required or enjoined by the fragile to do something, to help, but, even better, to foster growth, to allow for accomplishment and flourishing.” Det är en känsla av ansvar som uppstår i oss som kommer ur känslan av tillit – någon litar på oss, tilltror oss att hjälpa, att värna, att ta hand om: ”[T]he fragile as ‘someone’ who relies on us, expects our assistance and care and trusts that we shall fulfill our obligations. This bond of trust is fundamental.”³³ Erfarenhet av tilltro är avgörande för våra möjligheter att känna det ansvar som imperativet väcker hos oss.

Om vi låter både Lévinas och Ricoeur kommunicera med Rosa i sammanhanget kring brott, kränkningar och soning så framträder ett utrymme vi måste värna i våra samhällsgemenskaper och responser på kränkningar, som handlar om subjektets möjligheter till ansvarstagande. Jag skulle vilja beskriva det som ett *mellanrum av förväntan*. Ansvarighet och förväntan hör samman i det avseendet att ansvar alltid måste axlas av den som trätt över gränser. Ansvar kan inte tvingas fram. Däremot kan det antas i ett utrymme av förväntan. Om jag förväntar mig något av den som trätt över gränser så räknar jag också den personen som kapabel att ta det ansvar som ankommer honom eller henne. Denna förväntan gör något med oss – den skapar ett behov i oss av att svara an. Just detta som Rosa beskriver som så essentiellt, en *grundläggande mänsklig erfarenhet vi alla är beroende av för att kunna fungera som människor*.

30. Ricoeur, Paul, *Time and Narrative* Vol. 3, Översättning Kathleen Blamey och David Pellauer. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1988, s. 184.

31. Kearney, Richard, *On Stories*, New York: Routledge 2002, s. 137.

32. Ricoeur, 1988, s. 184.

33. Ricoeur, Paul, ”Fragility and responsibility.” I Paul Ricoeur. *The Hermeneutics of Action*, redigerad av Richard Kearney, 15-22. London: Sage Publications, 1996. Originalartikel ”Responsabilité et fragilité.” *Autres Temps. Cahiers d'éthique sociale et politique* 76 no. 1 (2003): 127-141. Hämtad 2017-05-01. doi: 10.3406/chris.2003.2415, s 16.

34. Kriminalvårdsanstalterna Kumla, Gävle, Hinseberg, Ystad, Tygelsjö, Ringsjö.

35. Se www.forsningsgruppen.se.

Försoningens reparativa möjligheter att motverka fattigdom

Genom sitt fokus på narrativa processer har den reparativa rättvisan möjligheter att motverka den fattigdom jag diskuterat. Den reparativa rättvisan kompletterar den retributiva rättvisan genom att fokusera på att läka, reparera och upp-
rätta mänskliga relationer, ofta de allra viktigaste i många människors liv – detta som inte ankommer straffrätten. På flera kriminalvårdsanstalter i Sverige³⁴ skapar den reparativa rättvisan genom ett specifikt försoningsarbete³⁵ utrymme av oförfogbarhet *inom ramen för det straffrättsliga systemet* - där anhörigas, brottsoffers och förövares berättelser kan delas i trygga rum. Den oförfogbarhet som våra relationer beror av och som Rosa framhäver som essentiell i sammanhanget – är möjlig att värna om utrymme ges åt förväntan, ansvarstagande och det mänskliga mötets möjligheter till reparation.

Referenser

- Arendt, Hannah, *Totalitarismens ursprung*, Översättare: Jim Jakobsson, Göteborg: Daidalos 2016.
- Bornemark, Jonna, *Det omätbaras renässans: En uppgörelse med pedanternas världsberravälde*, Stockholm: Volante, 2018.
- Buber, Martin, *Dialogens väsen. Traktat om det dialogiska livet*. Översättning Pehr Sällström. Ludvika: Dualis Förlag 1993.
- Ekbom, Thomas., Engström, Gunnar. & Göransson, Birgitta, *Människan, brottet och följderna*. Stockholm: Natur och Kultur, 2006.
- Farbring, Carl Åke, 2010, www.farbring.com. Information hämtad 2022-07-13.
- Fritzson, Ulrica, *Jag kunde åtminstone berätta hur jag dödade henne. Om transformerande, rehumaniserande och försonande möjligheter för en skyldig människa med utgångspunkt i Martin Bubers diskussioner kring existentiell skuld*, Lund 2017, Media-Tryck.
- www.forsoningsgruppen.se
- Håkansson Lundqvist, Therese & Zandler, Ann-Sofi, *Implementering av påverkansprogram inom svensk kriminalvård*, Examensuppsats, Linnéuniversitetet Linköping, 2010.
- Jaspers, Karl. *Introduktion till filosofin*. Översättning Anders Byttner. Stockholm: Orion/Bonniers, 1963.
- Johnstone, Garry, *Restorative Justice: Ideas, Values, Debates*, Cullompton: Willan Publishing, 2002. - red. A *Restorative Justice Reader. Texts, sources and context*, Cullompton: Willan Publishing, 2005.
- Johnstone, Garry och Daniel W. Van Ness, red., *Handbook of restorative justice*, Cullompton: Willian Publishing, 2007.
- Kearney, Richard, *On Stories*, New York: Routledge 2002.
- Lévinas, Emmanuel, *Etik och oändlighet. Samtal med Philippe Nemo*, Översättning: Maria Gunnarsson Contasot 2. uppl., Stockholm/Stehag: Symposium Bokförlag & Tryckeri, 1990.

tema

Ricoeur, Paul, *Time and Narrative* Vol. 3, Översättning Kathleen Blamey och David Pellauer. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1988.

-. "Fragility and responsibility." I Paul Ricoeur. *The Hermeneutics of Action*, redigerad av Richard Kerney, 15-22. London: Sage Publications, 1996. Originalartikel "Responsabilité et fragilité." *Autres Temps. Cahiers d'éthique sociale et politique* 76 no. 1 (2003): 127-141. Hämtad 2017-05-01. doi: 10.3406/chris.2003.2415

Riesel, Daniel, Dan Reisel: The neuroscience of restorative justice | TED Talk

Rosa, Hartmut, *Det vi inte kan råda över. Om vårt förhållande till världen*. Översättning: Joakim Retzlaff. Göteborg: Bokförlaget Daidalos AB 2020.

Toews, Barb, *The Little Book of Restorative Justice for People in Prison. Rebuilding the Web of Relationships* Intercourse: Good Books, 2006.

Zehr, Howard, *Changing Lenses. A New Focus for Crime and Justice*. Scottsdale: Herald Press, 2005. *The Little Book of Restorative Justice*. Intercourse: Good Books, 2002.